

Γκράμισι και Λούκατς

Ο Γκράμισι και ο Λούκατς παρουσιάζονται συχνά ως ιδρυτές του “Δυτικού Μαρξισμού”. Αυτή η γεωγραφικά προσδιορισμένη αντίληψη είναι πολύ ασαφής για να μεταδώσει τη σύγκλιση και την ομοιότητα της σκέψης τους. Πιο ενδιαφέρον, αν και εχθρικός, είναι ο χαρακτηρισμός του Αλτουσσέρ: και οι δύο είναι υπεύθυνοι για την ιστορική ανθρωπιστική ερμηνεία του Μαρξισμού. Υποστηρικτές και αντίπαλοι και των δύο Μαρξιστών συμφωνούν για τη βαθιά συνάφεια του θεωρητικού και του πολιτικού τους προσανατολισμού. Η προσπάθεια να προχωρήσουν από τη θετικιστική εκδοχή του Μαρξισμού - δεσπόζουσα ερμηνεία τόσο στη Δεύτερη, όσο και στην Τρίτη Διεθνή (ιδιαίτερα μετά το 1924) - είναι ένα από τα κυρίαρχα γνωρίσματα, κοινά στη, διαλεκτική και επαναστατική, στην ανθρωπιστική και ιστορικιστική φιλοσοφία τους.

Η συγγένεια μεταξύ Γκράμισι και Λούκατς με κανένα τρόπο δεν οφείλεται σε κάποια “επίδραση” του ενός πάνω στον άλλο. Δεν είναι πιθανόν ο Γκράμισι να είχε διαβάσει την *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (ΙΤΣ). Το μοναδικό απόσπασμα στα *Τετράδια της Φυλακής* (ΣΦ) όπου ο Λούκατς αναφέρεται, διατυπώνεται με υποθετικούς όρους:

“Η θέση του καθηγητή Λούκατς (sic, M.L.) για τη φιλοσοφία της πράξης πρέπει να μελετηθεί. Ο Λούκατς φαίνεται να δηλώνει ότι μπορεί κανείς να μιλήσει για τη διαλεκτική μόνο με όρους της ανθρώπινης ιστορίας και όχι με όρους της φύσης. Μπορεί να έχει δίκιο, μπορεί και άδικο. Αν η έκθεσή του προϋποθέτει ένα δυισμό μεταξύ φύσης και ανθρώπου, τότε έχει άδικο, γιατί πέφτει σε μια αντίληψη προσιδιάζουσα στη θρησκεία και στην Ελληνο-Χριστιανική φιλοσοφία, καθώς και στον ιδεαλισμό που στην πραγματικότητα απλώς επιτυγχάνει να ενοποιήσει και να συσχετίσει άνθρωπο και φύση με λέξεις. Αλλά αν η ανθρώπινη ιστορία πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ιστορία της φύσης (επίσης μέσω της ιστορίας της επιστήμης), πως μπορεί η διαλεκτική να χωριστεί από τη φύση; Ίσως, αντιδρώντας στις μπαρόκ θεωρίες στο *Λαϊκό Εγχειρίδιο* του Μπουχάριν, ο Λούκατς πέφτει στην αντίθετη πλάνη, σ’ ένα είδος ιδεαλισμού”[1].

Κρίνοντας από το περιεχόμενο του αποσπάσματος, είναι πιθανό ότι πηγή του Γκράμισι ήταν κάποια από τις “ορθόδοξες” κριτικές του Λούκατς, που έβλε-

Ο Μ. Löwy είναι ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας. Η Συντακτική Επιτροπή τον ευχαριστεί για την παραχώρηση του άρθρου του στην ΟΥΤΟΠΙΑ.

παν μόνο “αίρεση” στην ΙΤΣ για τη διαλεκτική της φύσης. Ο Λούκατς ήταν άγνωστος ουσιαστικά στην Ιταλία κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και 1930. Το μόνο μεταφρασμένο έργο του ήταν το άρθρο *Η μαρξίστρια Ρόζα Λούξεμπουργκ*, που δημοσιεύτηκε στο *Rassegna comunista*, το 1921. Το *Ordine Nuovo* δημοσίευσε λίγες γραμμές από το Λούκατς για τα εργατικά συμβούλια, στις 12 Ιουνίου του 1920: “Τα εργατικά συμβούλια σαν οργανισμοί ολόκληρης της τάξης, ως το μη συνειδητοποιημένο, όσο και το συνειδητό τμήμα της, μ’ αυτή καθαυτή την ύπαρξή τους θέτουν σε κίνηση την ανατροπή της αστικής κοινωνίας”[2].

Όπως παρατηρεί ο Robert Paris, πρόκειται για μια χαλαρά ξαναδουλεμένη εκδοχή μιας φράσης στο συμπέρασμα του δοκιμίου για την ταξική συνείδηση στο ΙΤΣ. Ο Paris κάνει την υπόθεση ότι ο Γκράμσι θα μπορούσε έμμεσα να έχει επηρεαστεί από τις ιδέες του Λούκατς μέσω των άρθρων του 1926 του Ούγγρου μαθητή του, Lazlo Rudas, εναντίον του οικονομιστή του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (PCI), Antonio Graziadei[3]. Αυτή η υπόθεση δεν μου φαίνεται αξιόπιστη. Όχι μόνο ο Rudas δεν ήταν μαθητής του Λούκατς το 1926 (είχε ποτέ υπάρξει;) αλλά, απεναντίας, μετά το πολιτικό του σχίσμα με τον Λούκατς το 1923, υπήρξε ο πιο κραυγαλέος (αγοραίος, “υλιστής”) κριτικός του.

Ομοιότητα αντιλήψεων.

Αυτή η απουσία άμεσης ή έμμεσης σχέσης κάνει την ομοιότητα των αντιλήψεών τους ακόμη πιο σημαντική. Αν ο Γκράμσι δεν γνώριζε σχεδόν τίποτε για τον Λούκατς, ο Λούκατς δεν “ανακάλυψε” τον Ιταλικό Μαρξισμό παρά μόνο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με τη δημοσίευση των *Τετραδίων της Φυλακής*. Ο Λούκατς ανέφερε τον Γκράμσι στη δεκαετία του ‘60, αναγνωρίζοντας την εγγύτητά του στην κοσμοαντίληψη που εκφραζόταν στην ΙΤΣ:

“Αυτό το βιβλίο (ΙΤΣ, Μ.Λ) πρέπει να θεωρηθεί προϊόν της δεκαετίας του ‘20, θεωρητική ηχώ της σειράς των γεγονότων που απελευθερώθηκαν από την επανάσταση του 1917 και τη δραστηριότητα του Λένιν και, κατά την ίδια ένδειξη, των γραπτών του Γκράμσι και του Κορς που έχουν τον ίδιο χαρακτήρα, παρά τις ουσιαστικές, μερικές φορές, διαφορές”[4]

Σε μια συνέντευξη στο *New Left Review* ο Λούκατς υπογραμμίζει ότι ο Κορς, ο Γκράμσι και ο ίδιος είχαν αγωνιστεί στη δεκαετία του ‘30 κατά της μηχανιστικής κληρονομιάς της Δεύτερης Διεθνούς. Προσθέτει ακόμη, εν παρόδω, ότι ο Γκράμσι ήταν “ο καλύτερος ανάμεσάς μας”[5]. Η πορεία του Γκράμσι προς το Μαρξισμό θυμίζει την αντίστοιχη του Λούκατς, στο βαθμό που αυτός προχώρησε μέσω του αντι-θετικιστικού Χεγκελιανισμού (Κρότσε και Λαμπριόλα) και ρομαντικό-ηθικού βουλησιαρχισμού (Σορέλ και Μπερξόν).

Η αφετηρία της πολιτικής του εξέλιξης είναι ένα είδος “Σαρδηνιακού σοσιαλισμού” που συγκροτείται από περιφερειακό πνεύμα του νότου, αγροτική εξέγερση και αγώνα εναντίον των “πλούσιων”. Επηρεασμένος από τον Gaetano

Salvemini, ο Γκράμσι είχε την τάση να αντιπαραθέσει τη Σαρδηνία και το Mezzogiorno στη βιομηχανική Ιταλία συνολικά[6], με ένα ιδεολογικό σχήμα που δεν είναι χωρίς ορισμένες αναλογίες με τον αντικαπιταλιστικό ρομαντισμό της Κεντρικής Ευρώπης. Από την άλλη μεριά, ο ηθικός κομμουνισμός του Γκράμσι του 1917-1919, έχει μιαν εκπληκτική ομοιότητα μ' εκείνον του Λούκατς στα δοκίμιά του της ίδιας περιόδου. Είναι αρκετό ν' αναφέρουμε το άρθρο του Απριλίου του 1917, όπου βλέπει ν' αποκαλύπτεται στη Ρωσική Επανάσταση του Φλεβάρη "μια νέα ηθική τάξη" και να πραγματώνεται ο Άνθρωπος "τον οποίο ο Εμ. Καντ, ο θεωρητικός της απόλυτης ηθικής συμπεριφοράς, ζητούσε το είδος του ανθρώπου που λέει: η απεραντοσύνη του ουρανού από πάνω μου, η προσταγή της συνειδήσής μου μέσα μου"[7]. Το 1918 ο Λούκατς έγραψε ότι το προλεταριάτο είναι ο κληρονόμος του "ηθικού ιδεαλισμού του Καντ και του Φίχτε που καταργεί κάθε προσκόλληση στα γήινα και πρέπει - μεταφυσικά - ν' αποσπάσει τον παλιό κόσμο από τα δεσμά του"[8]. Η ίδια ιδέα βρίσκεται στο πολύ γνωστό προκλητικό και "αιρετικό" δοκίμιο *Η Επανάσταση εναντίον του Κεφαλαίου* (1917) που χαιρετίζει μ' ενθουσιασμό την Οκτωβριανή επανάσταση και αναπτύσσει μια ριζικά βουλησιαρχική ερμηνεία της πολιτικής των Μπολσεβίκων:

"Αυτοί βιώνουν τη Μαρξιστική σκέψη - τη σκέψη που είναι αιώνια, που εκπροσωπεί τη συνέχεια του Γερμανικού και Ιταλικού ιδεαλισμού (...). Αυτή η σκέψη βλέπει ως δεσπόζοντα παράγοντα στην ιστορία, όχι τα ξερά οικονομικά γεγονότα, αλλά τον άνθρωπο, τους ανθρώπους σε κοινωνίες (...) τους ανθρώπους που έρχονται να κατανοήσουν τα οικονομικά γεγονότα κρίνοντάς τα και προσαρμόζοντάς τα στη θέλησή τους, έως ότου αυτή γίνει η κινητήρια δύναμη της οικονομίας και δώσει μορφή στην αντικειμενική πραγματικότητα"[9].

Το 1919 η μπροσούρα του Λούκατς, *Τακτική και Ηθική* κρούει την ίδια χορδή. Χαιρετίζει τους Μπολσεβίκους ως αυθεντικούς επαναστάτες Μαρξιστές, που τολμούν να διακηρύξουν "με τα λόγια του Φίχτε, ενός απ' τους μεγαλύτερους κλασικούς Γερμανούς φιλόσοφους: "τόσο το χειρότερο για τα γεγονότα"[10].

Η αναφορά στην "ιδεαλιστική" σκέψη - μάλιστα του Μπέρξον και του Φίχτε - είναι η οδός του Γκράμσι, το 1917-18, για να τοποθετηθεί εναντίον του θετικιστικού επιστημονισμού και της οικονομικο-ντετερμινιστικής ορθοδοξίας των Claudio Treves και Filippo Turati, επισήμων εκπροσώπων του Μαρξισμού της Δεύτερης Διεθνούς στην ηγεσία του Ιταλικού σοσιαλισμού. Μια προσπάθεια που βρίσκει το ακριβές της ισοδύναμο στη *sui generis* επαναστατική ιδεολογία του Λούκατς, την ίδια περίοδο, η οποία διαμορφώνεται από ένα συνδυασμό των Hegel - Ady - Dostoevsky - Sorel ριζικά αντιτιθέμενων στον Καουτσκιισμό. Ο "Μπερξονισμός" του Γκράμσι, όρος αμφισβητούμενος που ιδιαίτερα χρησιμοποιόταν από τους θετικιστές αντιπάλους του[11], βαθμιαία ξεπεράστηκε (aufgehoben) στην πορεία της ιδεολογικής του εξέλιξης, όπως ο Λούκατς προχώρησε πέρα από το "Φιχτισμό" μετά την Ουγγρική επανάσταση των εργατικών συμβουλίων.

Σ' αυτή την πρώτη προσπάθεια να διατυπώσουν έναν μη θετικιστικό επαναστατικό Μαρξισμό, ο Γκράμσι όπως κι ο Λούκατς χρησιμοποίησαν πολύ τον Σορέλ, αυτόν τον παραδειγματικό εκπρόσωπο του ρομαντικού αντι-καπιταλιστικού σοσιαλισμού. Σε μια επιστολή γραμμένη το 1968, ο Λούκατς περιγράφει αναδρομικά την πολιτική του εξέλιξη στη διάρκεια του 1917-18:

“Προσπάθησα να διαβάσω τους σύγχρονους σοσιαλ-δημοκράτες θεωρητικούς, αλλά ο Κάουτσκι μου έκανε μια τέτοια αηδιαστική εντύπωση (...). Ήταν ακριβώς ο Σορέλ που άσκησε την ισχυρότερη επιρροή στη διανοητική μου εξέλιξη. Θετική, με την έννοια ότι ενδυνάμωσε την απόρριψη εκ μέρους μου κάθε αναθεωρητικής και οπορτουνιστικής ερμηνείας της Μαρξιστικής Θεωρίας. Αρνητική, με την έννοια ότι μια αντίληψη περί κόμματος που μυθοποιούσε την καθαρή και άμεση ταξική πάλη, έγινε κυρίαρχη στις θεωρητικές μου αντιλήψεις”[12].

Οι αναφορές στο φιλόσοφο του Γαλλικού επαναστατικού συνδικαλισμού είναι πολυάριθμες στα πρώιμα γραπτά του Γκράμσι. Το άρθρο στις 11 Οκτωβρίου του 1919 στο *Ordine Nuovo* είναι ιδιαίτερα σημαντικό, ακόμη και αν είναι “μακριά από το να δεχτεί οτιδήποτε στο έργο του Σορέλ. Ο Γκράμσι χαιρετίζει θερμά “αυτόν τον αταλάντευτο φίλο του προλεταριάτου”, ο οποίος “δεν έχει κλειδώσει τον εαυτό του σε κάποια φόρμουλα και, έχοντας διατηρήσει ό,τι ήταν ζωντανό και νέο στη θεωρία του, δηλαδή, αυτή την υψηλά διακηρυγμένη αναγκαιότητα ότι το προλεταριακό κίνημα εκφράζει τον εαυτό του με τις δικές του μορφές και δίνει ζωή στους δικούς του θεσμούς, μπορεί σήμερα να παρακολουθήσει μ' ένα πνεύμα γεμάτο κατανόηση, την προσπάθεια υλοποίησης που έχει αναληφθεί από τους Ρώσους εργάτες και αγρότες...”[13]. Αυτό που οι δύο νεαροί επαναστάτες οφείλουν στον Σορέλ είναι, πριν από κάθε ακριβή πολιτικό προσανατολισμό, ένα ορισμένο πνευματικό κλίμα διαμορφωμένο από αντι-φιλελεύθερο ρομαντισμό και ηθικό ιδεαλισμό.

Επαναστατικός ρεαλισμός

Ο Γκράμσι, όπως κι ο Λούκατς, έζησε την εμπειρία της συμμετοχής σ' ένα πραγματικό επαναστατικό κίνημα το 1919-20: το κίνημα των εργατικών συμβουλίων στο Τορίνο. Εάν η αναφορά στη Ρόζα Λούξεμπουργκ και την αντίληψή της για το μαζικό κίνημα είναι κοινή και στους δύο, τα γραπτά του Γκράμσι αυτής της περιόδου, στο εβδομαδιαίο *Ordine Nuovo*, είναι πολύ πιο συγκεκριμένα και “πολιτικά” από τα δοκίμια του Λούκατς. Ο Γκράμσι κινείται ταχύτερα απ' ό,τι ο Λούκατς από τον “ηθικό Μπολσεβικισμό” προς μια πιο ρεαλιστική αντίληψη του επαναστατικού αγώνα του προλεταριάτου. Αντίθετα με τον Λούκατς, ο Γκράμσι πέρασε από ένα “αριστεριστικό” στάδιο το 1919-20. Ενώ οι Ούγγροι Μαρξιστές υπεράσπιζαν τις αφηρημένες αντικοινοβουλευτικές αντιλήψεις στις σελίδες του *Kommunismus* ο Γκράμσι αρνήθηκε και τη θέση του Μπορντίγκα για αποχή και το ρεφορμιστικό κοινοβουλευτισμό της ηγεσίας του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (που ήταν τότε τμήμα της Τρίτης Διεθνούς). Ο Λένιν χαιρέτισε το

στρατηγικό του προσανατολισμό στις *Θέσεις για τα βασικά καθήκοντα του Δεύτερου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς* (1920), λέγοντας ότι “ανταποκρίνεται πλήρως σ’ όλες τις βασικές αρχές της Τρίτης Διεθνούς”[14].

Είναι αλήθεια ότι στο Δεύτερο Συνέδριο του PCI το 1922, ο Γκράμσι ευθυγραμμίστηκε με τις “σεχταριστικές” θέσεις του Μπορντίγκα, που ήταν αντίθετες με τον προσανατολισμό της Κομιντέρν για ενιαίο εργατικό μέτωπο (Ιούνιος-Ιούλιος 1921). Αλλά, όπως έγραψε το 1926, αυτό αποτελούσε μια παραχώρηση στον Μπορντίγκα, που έγινε για να διατηρήσει την ενότητα του κόμματος και να εμποδίσει μια νέα εσωτερική κρίση[15].

Σε τελευταία ανάλυση, όλες οι πολιτικές αντιλήψεις του Γκράμσι, από το 1919 ως τη σύλληψη του το 1926, αναπτύχθηκαν στο πεδίο του “επαναστατικού ρεαλισμού”, που στη βάση του τα τέσσερα πρώτα συνέδρια της Κομμουνιστικής Διεθνούς συγκρότησαν ένα σφαιρικό πολιτικό πλαίσιο. Το πολιτικό έργο του Γκράμσι στη διάρκεια αυτής της περιόδου θα μπορούσε έτσι να θεωρηθεί ως το “πολιτικό ισοδύναμο” της ΙΤΣ, θεμελιωμένο, όπως και το βιβλίο του Λούκατς, στην ταυτόχρονη υπέρβαση και του “σεχταρισμού” (Μπορντίγκα) και του “οπορτουνισμού” (Σεράτι) στο Κομμουνιστικό κίνημα. Αν ο Γκράμσι δεν παρήγαγε κάποιο φιλοσοφικό ή πολιτικό κείμενο συγκρίσιμο με την ΙΤΣ του Λούκατς στη διάρκεια αυτών των χρόνων, αυτό πολύ πιθανά οφείλεται στο ότι η πολιτική δραστηριότητά του στην ηγεσία του PCI απορρόφησε τη διανοητική του ενέργεια.

Μεταξύ των πιο χαρακτηριστικών κειμένων του Γκραμσιανού επαναστατικού ρεαλισμού είναι *Το Ζήτημα του Νότου* και *Οι θέσεις της Λυών*, και τα δύο του 1926. Το κύριο θέμα του Γκράμσι είναι η αναγκαιότητα της ενότητας εργατών και αγροτών στο πλαίσιο μιας επαναστατικής αντι-καπιταλιστικής στρατηγικής (απολύτως ανάλογη με την ανάλυση του Λούκατς το 1924 στο φυλλάδιο του Λένιν).

“Το προλεταριάτο μπορεί να γίνει η ηγετική και κυρίαρχη τάξη στο βαθμό που θα επιτύχει να δημιουργήσει ένα σύστημα ταξικών συμμαχιών, το οποίο του επιτρέπει να ενεργοποιήσει την πλειοψηφία του εργατικού πληθυσμού ενάντια στο καπιταλιστικό και αστικό κράτος. Αυτό σημαίνει στην Ιταλία, στις συγκεκριμένες σχέσεις που υπάρχουν στην Ιταλία, στο βαθμό που θα επιτύχει να κερδίσει την υποστήριξη των μεγάλων αγροτικών μαζών”[16].

Εν τούτοις μετά το 1926, με το άρθρο του για τον Moses Hess, ο Λούκατς αρχίζει να παραιτείται από αυτήν την κοινή προοπτική υπέρ του “ρεαλισμού” - τη χεγκελιανή θέση “συμβιβασμός με την πραγματικότητα” - σε βάρος της ουτοπιστικής - βολονταριστικής διάστασης.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ο Λούκατς έφτασε στο σημείο να ευθυγραμμιστεί με το Σοβιετικό *Diamat* (μέχρι ενός ορισμένου σημείου), υποβάλλοντας το βιβλίο του, του 1923, σε αυστηρή αυτοκριτική και καταγγέλλοντας το “ιδεαλιστικό μέτωπο” σαν πανομοιότυπο με το “μέτωπο της φασιστικής αντεπανάστασης”[17].

Από πολιτική άποψη η σύγκριση μεταξύ των *Θέσεων της Λυών* (1926) δημοσιευμένες από τον Γκράμσι (σε συνεργασία με τον Τολιάτι) και των *Θέσεων για τον Μπλούμ* του Λούκατς (1929) δείχνει πως, ορμώμενοι απ' το ίδιο ενδιαφέρον - σπάσιμο της απομόνωσης του κομμουνιστικού κόμματος, αναζήτηση συμμάχων για το προλεταριάτο - οι δύο διανοητές κατέληξαν σε σχετικά διαφορετικά πολιτικά συμπεράσματα. Οι θέσεις του Λούκατς διακήρυσσαν πως το Ουγγρικό Κομμουνιστικό Κόμμα “είναι το μόνο κόμμα που μάχεται σοβαρά για τη δημοκρατία του προλεταριάτου και της αγροτιάς” και πρότεινε σαν σύνθημα “την δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου και της αγροτιάς”, θεωρούμενη ως σύστημα διακυβέρνησης όπου η αστική τάξη “ενώ θα διατηρεί την οικονομική εκμετάλλευση, εγκαταλείπει τουλάχιστον μέρος της εξουσίας της στις ευρείες εργατικές μάζες.” [18]

Στις *Θέσεις της Λυών* ο Γκράμσι προτείνει ένα φαινομενικά ίδιο σύνθημα “την κυβέρνηση εργατών και αγροτών”, αλλά φροντίζει να κάνει σαφές ότι είναι “ένα δημαγωγικό σύνθημα” που δεν “ανταποκρίνεται στην πραγματική φάση της ιστορικής ανάπτυξης”. Είναι αδύνατο “το πρόβλημα του κράτους να επιλυθεί προς όφελος τη εργατικής τάξης με οποιοδήποτε άλλο σχήμα πλην αυτού της δικτατορίας του προλεταριάτου”. [19]

Τετράδια της Φυλακής

Το 1926 ο Γκράμσι συλλαμβάνεται από τη φασιστική αστυνομία. Το μεγαλύτερο πολιτικό και θεωρητικό έργο του δε χρονολογείται από το 1923, όπως του Λούκατς και του Κορς. Γράφτηκε στη φυλακή μεταξύ του 1929 και 1935. Παρά τη διαφορά της περιόδου, η αναλογία μεταξύ των *Τετραδίων της Φυλακής* και των γραπτών του Λούκατς της περιόδου 1922-25 είναι αναντίρρητη.

Αυτή η προβληματική στρέφεται γύρω από έναν ορισμένο αριθμό στενά συνδεδεμένων θεωρητικών και πολιτικών αξόνων. Δεν είναι ανάγκη να ενδιατρίψει κανείς στις πιο γνωστές πλευρές που βρίσκονται και στο ΙΤΣ και στα ΓΦ: σημασία της σχέσης Χέγκελ-Μαρξ (αυτό που ο Αλτουσέρ αποκαλούσε, ανακριβώς, “ριζοσπαστική επιστροφή στο Χέγκελ”)· διαλεκτική υποκειμένου - αντικείμενου και η σημασία του “υποκειμενικού παράγοντα” (ταξική συνείδηση, ιδεολογική ηγεμονία)· απόρριψη του μεταφυσικού υλισμού και του οικονομισμού ορισμένων “ορθόδοξων” Μαρξιστικών ρευμάτων, κ.ά. Θέλω να επισύρω την προσοχή σε τρία ιδιαίτερα σημαντικά ζητήματα, όπου εκδηλώνεται η αντι-θετικιστική “σύγκλιση” μεταξύ Γκράμσι και Λούκατς:

1. Ο ριζοσπαστικός ιστορικισμός συνεπάγεται την εφαρμογή του ιστορικού υλισμού στον εαυτό του και τον καθορισμό των ιστορικών του ορίων. Ο Λούκατς έγραψε στην ΙΤΣ ότι οι αλήθειες του Μαρξισμού είναι καθορισμένες αλήθειες μέσα σ' ένα κοινωνικό τύπο παραγωγής: αυτό δεν αποκλείει την εμφάνιση κοινωνιών που “ακολουθώντας την ουσία της κοινωνικής δομής τους, χρειάζονται άλλες κατηγορίες, άλλα σύνολα αλήθειας” [20]. Ο ίδιος συλλογισμός βρίσκεται στον Γκράμσι: κατανόηση της ιστορικότητας του Μαρξισμού σημαίνει αναγνώρι-

ση ότι μπορεί - ή μάλλον ότι πρέπει - να ξεπεραστεί από την ιστορική ανάπτυξη με το πέρασμα από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας, από μια κοινωνία ταξική σε μια κοινωνία αταξική. Εμφανώς, δεν μπορεί κανείς να πει ποιά θα είναι το περιεχόμενο αυτής της μετα- Μαρξιστικής σκέψης, χωρίς να πείσει στον ουτοπισμό. [21]

Η αποφασιστική ιστορικιστική προσέγγιση του Γκράμσι και του Λούκατς, η βεβαίωσή τους για την αναγκαία ιστορικότητα όλων των κοινωνικών φαινομένων, είναι αυτή που τους διαχωρίζει αποφασιστικά απ' όλες τις παραλλαγές του επιστημονικού - φυσικού υλισμού, απ' όλες τις ημι-θετικιστικές θεωρίες του φυσικού νόμου (Nature gesetlichkeit) της κοινωνικής ζωής.

2. Η κατανόηση του Μαρξισμού ως μιας ριζικά νέας και ειδικής κοσμοαντίληψης, τοποθετημένης από την άποψη της εργατικής τάξης: "Ο Graziadei (...) θεωρεί τον Μαρξ ως ενότητα μιας σειράς μεγάλων ανδρών της επιστήμης. Θεμελιώδες λάθος: Κανείς από τους άλλους δεν έχει ποτέ παραγάγει μια πρωτότυπη και ενιαία αντίληψη για τον κόσμο" [22]. Αυτή η συνεκτική κοσμοαντίληψη (Weltansschanung) δεν μπορεί να χωριστεί σε μια θετική επιστήμη, από τη μια μεριά, και στην ηθική, από την άλλη. Προχωρεί πιο πέρα, σε μια διαλεκτική σύνθεση, και από την παραδοσιακή αντίθεση μεταξύ "γεγονότων" και "αξιών", μεταξύ του "τι είναι" και του "τι πρέπει να είναι", μεταξύ συνείδησης και πράξης [23]. Ως φιλοσοφία της πράξης, ως άρρηκτη ενότητα μεταξύ θεωρίας και πράξης, ο Μαρξισμός μπορεί να σπάσει αυτό που ο Λούκατς αποκαλούσε "δίλημμα αδυναμίας": το δυϊσμό μεταξύ της μοιρολατρίας των καθαρών νόμων και της ηθικής των καθαρών προθέσεων. Από εδώ απορρέει η κριτική του Λούκατς στον Αυστρο-Μαρξισμό (Χίλφερντίνγκ) που κηρύσσει μια αδύνατη διαίρεση ανάμεσα στην "καθαρή" επιστήμη του Μαρξισμού και στο σοσιαλισμό [24].

3. Η προλεταριακή επανάσταση ως κατακλείδα όλων των θεωρητικών σκέψεων, ως ενωτικό στοιχείο (έμμεσο ή ρητό) της ολότητας των φιλοσοφικών, ιστορικών, πολιτιστικών ή πολιτικών ζητημάτων: "Η θεωρητική ανύψωση των ΓΦ δεν πρέπει ποτέ να μας κάνει να ξεχάσουμε ότι η υδατογραφία των πιο λεπτών σελίδων φιλοσοφίας και πράξης είναι η επαναστατική πράξη" [25].

Αυτή η παρατήρηση εφαρμόζεται και στο ΙΤΣ. Ο δεσμός μεταξύ διαλεκτικής μεθόδου και επαναστατικής στρατηγικής βρίσκεται σ' αυτή καθαυτή των καρδιά της Γκραμισιανής προσέγγισης, όπως συμβαίνει και με τον Λούκατς. Σ' ένα σημαντικό απόσπασμα των ΓΦ, ο Γκράμσι υπογραμμίζει την αποφασιστική σχέση μεταξύ θεωρητικής μεθόδου και πολιτικού προσανατολισμού: στο πλαίσιο μιας Μαρξιστικής κριτικής του Κρότσε, δείχνει ότι η εργασία του Ιταλού φιλοσόφου "ουσιαστικά εκπροσωπεί μια αντίδραση στον οικονομισμό και στο φαταλιστικό μηχανικισμό" και προσθέτει:

"Ότι αυτό έχει ενδιαφέρον δηλώνεται και από το γεγονός ότι, τον ίδιο καιρό όπως ο Κρότσε, έτσι και ο μεγαλύτερος σύγχρονος θεωρητικός της φιλο-

σοφίας της πράξης (Λένιν, Μ.Λ.), στο πεδίο του πολιτικού αγώνα και της οργάνωσης, χρησιμοποιώντας πολιτική ορολογία σ' αντίθεση με διάφορες "οικονομικές" μορφές, αξιοποίησε το μέτωπο του ιδεολογικού αγώνα και διαμόρφωσε τη θεωρία της ηγεμονίας ως συμπλήρωμα της θεωρίας του Κράτους - βίας και ως τωρινή μορφή της θεωρίας της "διαρκούς επανάστασης" του 1848" [26].

Οι θεωρητικές ομοιότητες μεταξύ του Γκράμσι και του Λούκατς είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές, αν κανείς συγκρίνει τις σχετικές αναλύσεις τους για τα κύρια φιλοσοφικά έργα του Μπουχάριν, θεωρία του *Ιστορικού Υλισμού και Λαϊκό Εγχειρίδιο Κοινωνιολογίας* (1922). Και οι δύο επικρίνουν αυστηρά τον "υλισμό" του, αστικό και θεωρησιακό για τον Λούκατς, μεταφυσικό και χυδαίο για τον Γκράμσι. Ο Λούκατς επίσης απορρίπτει αυτό που αποκαλεί επιστημονισμό του Μπουχάριν, την "κακώς εννοούμενη, άκριτη, ανιστορική, και μη διαλεκτική" χρησιμοποίηση απ' αυτόν της επιστημονικο-φυσικής μεθόδου για την κατανόηση της κοινωνίας - που συνιστά ένα από τα πιο ουσιώδη χαρακτηριστικά του θετικισμού. Ο Γκράμσι αποφαινεται ότι ο συγγραφέας του *Λαϊκού Εγχειριδίου* είναι "ολοκληρωτικά αιχμάλωτος των φυσικών επιστημών, σαν να είναι οι μοναδικές επιστήμες ... σύμφωνα με την αντίληψη του θετικισμού" που προκύπτει από την κατανόηση της ιστορίας εκ μέρους του όχι ως διαλεκτικού, αλλά ως "επίπεδου και χυδαίου εξελικτικισμού". Για τον Γκράμσι όσο και για τον Λούκατς, ακολουθώντας κανείς αυτή την ημι-θετικιστική μέθοδο, μπορεί να καταλάβει μια σειρά εσφαλμένων θέσεων στο *Λαϊκό Εγχειρίδιο*, που και οι δύο επισημαίνουν τα λάθη του: την υποκατάσταση της έννοιας των παραγωγικών δυνάμεων με τα "τεχνικά μέσα"· την απαίτηση να παράγει, στην ιστορία, "επιστημονικές προγνώσεις", όμοιες μ' αυτές των "θετικών επιστημών", κ.ά. [27].

Το φιλολογικό ζήτημα για το αν ο Γκράμσι διάβασε ή δεν διάβασε την κριτική επαναθεώρηση του Μπουχάριν από τον Λούκατς - που εμφανίστηκε το 1925 στο Γερμανικό περιοδικό *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, που μπορεί να είχε κάποιους αναγνώστες στην Ιταλία - φαίνεται σε μένα δευτερεύον ζήτημα. Η ουσιώδης πλευρά είναι η εμβριθής πολεμική δύο Μαρξιστών εναντίον κάποιου που εμφανίστηκε εκείνο το διάστημα ως ο κύριος θεωρητικός της Κομιντέρν. Αυτή η σύμπτωση είναι μία μόνο "συγκεντρωτική" πλευρά ενός γενικότερου φαινομένου: από την άποψη της Μαρξιστικής μεθόδου, τα Τ.Φ του Γκράμσι είναι, σαν σύνολο, θεμελιακά στις ίδιες θέσεις με τα γραπτά του Λούκατς την περίοδο 1922-25. Εκτός τούτου, ενώ τα έργα του Λούκατς αντιστοιχούν σε μια περίοδο επαναστατικής ανόδου και εμφανίζονται ως εκδήλωση του όλου θεωρητικού ρεύματος (Κορς στη Γερμανία, Revai και Forogasi στην Ουγγαρία, Mariategni στο Περού κ.λπ) δεν ισχύει η ίδια περίπτωση για τα Τ.Φ.

Παραδόξως, πιθανόν η απομόνωση του Γκράμσι στη Φυλακή από το 1926 ως το 1935 είναι εκείνη που συνέβαλε στο να κάνει τα Τ.Φ μια όαση αυθεντικού Μαρξισμού σε μια περίοδο πολιτικής και πνευματικής υποχώρησης μέσα στο εργατικό κίνημα. Η σκέψη του διατήρησε το υψηλό θεωρητικό και επαναστατικό

επίπεδο που έφτασε το 1919-26, χωρίς να δοκιμάζει μια κρίση όμοια μ' αυτήν του Λούκατς μετά το 1926. Η φυλάκιση του Γκράμσι τον έσωσε από το δίλημμα που προκάλεσε την επαναστατική ελαστικότητα του Λούκατς: Να συνθηκολογήσει με τον Στάλιν ή να εξοριστεί από το κομμουνιστικό κίνημα, όπως ο Κορς. Τα σίδερα της φασιστικής φυλακής ήταν βάρβαρα, αλλά καθαρά εξωτερικά, περιορισμοί που δεν αποτελούσαν εμπόδιο για τη σκέψη του Γκράμσι. Ο Λούκατς, ωστόσο, ήταν δέσμιος των λεπτών και δόλιων αλυσίδων της αυτο-λογοκρισίας και του "συμβιβασμού με την πραγματικότητα".

Μελετώντας τα γραπτά του Γκράμσι στη Φυλακή, δεν μπορεί κανείς παρά να αναγνωρίσει ότι, όπως παρατήρησε ο Jean-Marie Vincent "η επαναστατική προοπτική δεν εξαφανίζεται από τον ορίζοντά του". Παρά τη δοκιμασία της φυλάκισης, αρνείται να προσαρμοστεί στον προοδευτικό εκσταλινισμό του κόμματός του, εγκαταλείποντας τις πρακτικές και θεωρητικές κατακτήσεις της ομάδας του *Ordine Nuovo* (της μάχης των εργατικών συμβουλίων στον αντι-φασιστικό αγώνα) [28].

Αυτό δεν σημαίνει ότι τα κείμενα του Γκράμσι της περιόδου 1929-35 ήταν όλα στην ίδια γραμμή με τα γραπτά της νεότητάς του (τα άρθρα στο *Ordine Nuovo*). Η πίεση του σταλινισμού έγινε αισθητή, για παράδειγμα σε μια πιο "επίσημη αντίληψη" για το Κομμουνιστικό Κόμμα. Σε άρθρο του, το 1920, ο Γκράμσι επέμενε ότι το Κομμουνιστικό κόμμα δεν θα έπρεπε να είναι μια συνάθροιση "μικρών Μακιαβέλλι" ("Piccoli Machiavelli"), ούτε "ένα κόμμα που χρησιμοποιεί τις μάξες για να επιχειρήσει μια ηρωική απομίμηση των Γάλλων Γιακωβίνων", αλλά το κόμμα των μαζών που θέλουν να ελευθερώσουν τον εαυτό τους με δικά τους μέσα, μ' έναν αυτόνομο τρόπο, το όργανο της "διαδικασίας της βαθιά ριζωμένης απελευθέρωσης με την οποία ο εργάτης, από εκτελεστής γίνεται εμπνευστής, από μάζα γίνεται κεφάλι και αρχηγός, από χέρι γίνεται μυαλό και θέληση" [29]. Αντίθετα, στα Τ.Φ, το κόμμα πρέπει ν' ασκεί το ρόλο ενός "σύγχρονου πρίγκιπα", νόμιμου κληρονόμου της παράδοσης του Μακιαβέλλι και των Γιακωβίνων. Σαν τέτοιος, "παίρνει τη θέση, στη συνείδηση, της θεότητας ή της κατηγορικής προσταγής". Η βάση του σχηματίζεται από "κοινούς, μέσους ανθρώπους, που η συμμετοχή τους εξοπλίζεται με πειθαρχία και πίστη, όχι από δημιουργικό και οργανωτικό πνεύμα" [30].

Ωστόσο, ο Γκράμσι δείχνει την κριτική διαύγειά του, αναλύοντας το γραφειοκρατικό φαινόμενο στα πολιτικά κόμματα: "Η γραφειοκρατία είναι η πιο επικίνδυνη συνήθης και συντηρητική δύναμη. Αν καταλήξει στη συγκρότηση ενός συμπαγούς σώματος, που αυτοϋποστηρίζεται και αισθάνεται ανεξάρτητο από τις μάξες, το κόμμα τελικά γίνεται αναχρονιστικό, και σε στιγμές οξείας κρίσης, αδειάζει ολοκληρωτικά από το κοινωνικό του περιεχόμενο, όπως ένα αδειανό όστρακο" [31].

Επικρίσεις εξίσου διεισδυτικές κατά της γραφειοκρατίας εμφανίζονται και στα γραπτά του Λούκατς το 1922 - ιδιαίτερα στο σημαντικό πολεμικό κείμενο

εναντίον της ηγεσίας του Ουγγρικού Κομμουνιστικού Κόμματος με τον τίτλο *Nocheinmal illusionspolitik* (“Πολιτική απάτης - ακόμη μια φορά”)[32]. Αυτή η κριτική εξαφανίζεται στη διάρκεια της Σταλινικής εποχής (μ’ εξαίρεση κάποιες σκόρπιες παρατηρήσεις γραμμένες σε κωδική γλώσσα, με λόγια συμφραζόμενα), και επανεμφανίζεται μόνο μετά το Εικοστό Συνέδριο του ΚΚΣΕ.

Επιπλέον, στα μεταγενέστερα έργα του, το 1956, ο Λούκατς αρχίζει να αναφέρεται στον Γκράμσι. Στο τελευταίο μεγάλο έργο του *Η οντολογία του κοινωνικού είναι*, συγκρίνει τα γραπτά του Γκράμσι με την ΙΤΣ. Και στις δύο περιπτώσεις υπήρξαν ανάλογες προσπάθειες, εμπνευσμένες από το επαναστατικό κύμα που ακολούθησε τον Οκτώβρη του 1917, να δώσουν ώθηση στη Μαρξιστική σκέψη που ήταν “νέα, φρέσκια, όχι παραμορφωμένη από τις αστικοποιημένες παραδόσεις της σοσιαλδημοκρατίας - προσπάθειες περιορισμένες στη σιωπή από την πίεση του Σταλινισμού που απαιτούσε “σχηματοποίηση και ομογενοποίηση”[33]. Αλλά δεν έχει κανείς την εντύπωση ότι η σκέψη του Γκράμσι έπαιξε κεντρικό ρόλο στους οντολογικούς του προβληματισμούς.

Η σύγκριση που σκιαγραφήθηκε εδώ δεν έχει σκοπό ν’ αρνηθεί την ύπαρξη διαφορών, ακόμη και αντίθετων απόψεων, μεταξύ των γραπτών της φυλακής του Γκράμσι και των έργων του νεαρού Λούκατς (1922- 23). Αλλά πέρα από διαφορές στο στυλ και στο περιεχόμενο (φιλοσοφικές, όσο και πολιτικές), πέρα από αντιθέσεις μεταξύ δύο πολύ διαφορετικών ιστορικών περιόδων και παρά την (πιθανή) απουσία κάθε σχέσης ή άμεσης επίδρασης, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί τη βαθιά συγγένεια της προσέγγισής τους και την “αντικειμενική σύγκλιση” που κάνει την ΙΤΣ και τα ΤΦ, τα δύο Φιλοσοφικά ορόσημα της επαναστατικής διαλεκτικής του εικοστού αιώνα και το αναγκαίο σημείο εκκίνησης για κάθε προσπάθεια να απελευθερωθεί ο Μαρξισμός από τις θετικιστικές χειροπέδες του.

Σημειώσεις

1. Α. Γκράμσι, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Τορίνο, Einaudi, 1955 (Μετάφραση IMR).
2. Παρατίθεται από τον Robert Paris στο “Ο Γκράμσι και η θεωρητική κρίση του 1923”, *Nuovo Rivista Storica*, Anno LIII, Fas. 1-11, 1969, p. 167-168 (Ττ. IMR).
3. R. Paris, ό.π., σελ. 168.
4. Γκ. Λούκατς, “Ο δρόμος μου προς τον Μαρξισμό”, 1969, *Nouvelles Etudes Hongroises*, vol. 8, 1974, p. 85.
5. “Λούκατς, για τη ζωή και το έργο του”, *New Left Review*, no 68, Ιούλιος 1971, σ. 51.
6. Βλ. Guiseppe Fiori, *Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary*, (London: New Left books, 1970), σελ. 57-81.
7. Γκράμσι, “Παρατηρήσεις για τη Ρωσική επανάσταση”, από το Q. Hoare ed. *Antonio Gramsci, Selections from Political Writings* T. 1, (London: Lawrence and Wishart 1977) σ. 30.
8. Λούκατς, “Ο Μπολσεβικισμός σαν ηθικό πρόβλημα”, 1918, μεταφρασμένο στα γαλλικά σαν παράρτημα στο έργο του M. Löwy, *Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires*: I’

évolution politique de Lukacs (1909-19290) Paris: Presses Universitaires de France, 1976), σ. 310.

9. Γκράμσι, *Η Επανάσταση κατά του Κεφαλαίου*, στον Q. Moore, ό.π. Τ.ΙΙ, σ. 34. Σε άλλα γραπτά του 1918 ο Γκράμσι υπογράμμισε: “Ο κριτικός κομμουνισμός δεν έχει τίποτε κοινό με τον φιλοσοφικό θετικισμό, τη μεταφυσική και το μυστικισμό της εξέλιξης και της φύσης (...) Ο Μαρξισμός εδράζεται στο φιλοσοφικό ιδεαλισμό (...) Γιατί ο φυσικός νόμος, η μοιραία κίνηση των πραγμάτων των ψευδο- επιστημόνων, είναι το υποκατάστατο της επίμονης θέλησης των ανθρώπων”. Παρατίθεται από τον E. Garin, “Η διαμόρφωση του Γκράμσι και του Κρότσε”, στο *Prassi rivoluzionaria e storicismo in Gramsci*, Roma, *Quaderni, Critica Marxista*, 1967, σ. 127.

10. Λούκατς, “Τακτική και Ηθική”, στο Γκ. Λούκατς, (London: New Left Books, 1972), σ. 27.

11. Robert Paris, “Εισαγωγή στο Γκράμσι” στο Γκράμσι, *Ecrits Politiques I*, 1914-1920, (Paris: Gallimard, 1974), σ. 29-30. Ο Γκράμσι χλευάζει τη χρήση του όρου από τους ρεφορμιστές και θετικιστές αντιπάλους του στο Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα: “Δεν ξέρετε τι ν’ απαντήσετε σ’ αυτόν που διαφωνεί μαζί σας; Πέστε του ότι είναι ένας βολονταριστής, ή πραγματιστής ή - ενώ κάνει το σημείο του σταυρού - ένας Μπερξονιστής”. Από τον Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και Φασισμός*, *Ordine Nuovo* 1921- 1922, Torino, Einaudi, p. 13.

12. Λούκατς, “Γράμμα στο διευθυντή της βιβλιοθήκης Erwin-Szabo της Βουδαπέστης”, συμπεριλαμβανόμενο στο Eva Fekete και Eva Karadi, *Georg Lukacs, Sein Leben in Bildern, Selbzeugnissen und Documente*, (Budapest: Corvina Kiado, 1981), σ. 72. Για τη σχέση Λούκατς και Σορέλ στη διάρκεια της ζωής του, βλ. M. Lowy “Σορέλ και Λούκατς κάτω από το άστρο του ρομαντισμού”, στο *Georg Sorel*, Paris, Cahiers de l’ Herme, 1986.

13. Γκράμσι *Ecrits I*, σ. 277. Οι Enzo Santarelli, Nicola Badaloni και Paolo Spriano μας έχουν ήδη εφοδιάσει με αρκετές ενδείξεις για την επιρροή του Σορέλ στο Γκράμσι. Για ένα πρόσφατο ισολογισμό στο ζήτημα, βλ. Michel Charzat, “Στην πηγή του “μαρξισμού” του Γκράμσι”, *Georg Sorel*, Cahiers de l’ Herme, 1986.

14. Παρατίθεται από τον Fiori , ό.π. σ. 134

15. Ο.π., σ. 153

16. Γκράμσι, “Το ζήτημα του Νότου” στο Γκράμσι, *The Modern Prince and Other Writings* (New York: International Publishers, 1957), σ. 30.

17. Λούκατς, “Die Bedeutung von Materialismus und Empirio- Kritisismus fu die Bolshevisierung der Kommunistischen Parteien- Selgst - kritik zu Geschichte und Klassenbewusstsein”, 1934, in, *Geschichte und Classenbewusstsein heute*, Astrerdam, 1971, p. 261.

18. Λούκατς, “Θέσεις για τον Μπλουμ” αποσπάσματα απ’ το *Political Writings* 1919-1929, σελ. 227-253.

19. Γκράμσι, “Η Ιταλική Κατάσταση και τα καθήκοντα του ΙΚΚ (PCI)”, (“θέσεις της Λυών”), στον Q. Hoare, ό.π., Τ.ΙΙ, σελ. 375.

20. Οπως σωστά δηλώνει ο R. Paris η μελέτη των ΤΦ δείχνει πώς “η ουσία της μεγάλης φιλοσοφικής συζήτησης του 1923 βρίσκεται στον Γκράμσι”, (“Gramsci e la Crisi teorica del 1923”, σ. 177).

21. Λούκατς, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, σ. 263. Βλ. επίσης M. Lowy “Ο ιστορικοκριτικός Μαρξισμός του Λούκατς” πρόλογος στο έργο του Λούκατς, *Litterature, Philosophie, Marxisme* (Paris: Presses Universitaires de France, 1978). Το έργο του Γκράμσι που αναφέρεται βρίσκεται στο *Il Materialismo storico* σελ. 84 και 98- 101.

22. Γκράμσι, *Il materialismo storico*, σ. 83. Απέναντι στη θέση του Αλτουσσέρ: “Για να καταλάβουμε τον Μαρξ, πρέπει να τον αντιμετωπίσουμε σαν ένα ελιστήριον μεταξύ άλλων (...) Ο Μαρξ εμφανίζεται ως συγκρίσιμος με τον Γαλιλαίο και τον Λαβουαζιέ”. *Lire le Capital*, Paris, Maspero, 1965, II, σ. 119).

23. R. Paris, “Gramsci e la crisi teorica del 1923” σ. 170: “Στην πραγματικότητα, ο Γκράμσι βρίσκει - μετά τον Βίκο και τον Κρότσε - ακριβώς το πρόβλημα της ΙΤΣ: να λύσει το δίλημμα που θέτει η αστική σκέψη μεταξύ κρίσεων για τα πράγματα και κρίσεων για τις αξίες, μεταξύ “ενδεικτικών προϋποθέσεων” και “προστακτικών” συμπερασμάτων (Πουανακαρέ), σε τελευταία ανάλυση να εγκαθιδρύσει τον Μαρξισμό ως γνώση του παρόντος.

24. Lukas, *Histoire et Conscience de Classe*, σελ. 61 και 41.

25. E. Garin, ό.π. σ. 122.

26. Γκράμσι, *Il materialismo storico* σ. 203. Η αναφορά στον Λένιν, που ήταν αδύνατο να τον ονομάσει εξαιτίας της λογοκρισίας της φυλακής, είναι διαφανής.

27. Βλ. του Λούκατς, “Ν. Μπουχάριν, Ιστορικός υλισμός”, στον Λούκατς, *Political Writings 1919-1929*, σ. 134-142.

28. Jean-Marie Vincent, *Fétichisme et Société Paris*: Anthropos, 1973, σ. 294.

29. Γκράμσι, *Ordine Nuovo*, 1919-1920, Torino, Einaudi, 1954 σσ. 139, 140, 157.

30. Gramsci, “The Modern Prince” από το *The Modern Prince and Other writings*, London, Lawrence and Wishart, 1957, σσ. 140, 150.

31. Στο ίδιο, σσ. 175

32. Lukacs, “The Politics of Illusion - Yet Again”, στο *Political Writings*, σ. 121 “Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι μια τέτοια τεχνητή και μη νόμιμη καλλιέργεια της εξουσίας χρησιμεύει μόνο για να κάνει την κομματική γραφειοκρατία περισσότερο κούφια και άκαρδη. Η γραφειοκρατία μετατρέπεται σε θεσμό, με αφεντικά και υποτακτικούς, όχι σε κομμουνιστική οργάνωση η οποία έχει ένα συγκεντρωτισμό βασισμένο στη συντροφική συνεργασία.

33. Lukacs, *Zu Ontologie des Gesellschaftlichen Sein, Die ontologische Grundprinzipien von Marx*, Luchterhand, 1972, σ. 30.